

MARIÑO PAZ, Ramón (2017): *Fonética e fonoloxía históricas da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais, 699 p.

Con data de edición de xullo do 2017, preséntase ao mundo académico esta importante monografía sobre a evolución da fonética e a fonoloxía da lingua galega desde as súas orixes ata hoxe. Axiña que lida esta obra, xa adianto que o meu propósito nesta recensión non pode ser outro que salienta a extraordinaria calidade científica do traballo do profesor Ramón Mariño Paz, e para iso o que vou facer son dúas cousas: un resumo da estrutura e características da obra; e algúns comentarios e observacións sobre algúns aspectos concretos. En calquera caso, a miña é a visión dun especialista en lingüística asturleonese que contempla con ollos ibéricos todo o que ten que ver co veciño dominio galegoportugués, asumindo a familiaridade conxunta baixo esa coñecida etiqueta de «noroeste peninsular».

Por outra parte, esta obra de Mariño Paz tense que entender como o último elo dunha cadea que pasa por autores como García de Diego,¹ Azevedo Maia,² Ferreiro Fernández³ ou o mesmo Mariño Paz na súa *Historia da lingua galega*,⁴ «máis externa» e complemento perfecto da que agora comentamos.

1. O libro, de 699 páxinas, ofrece unha secuencia ben canónica de partes e seccións. Despois dunha breve «Nota preliminar», na que o autor explica como concebiu a obra, as fontes que manexou e onde tamén dá algunhas orientacións ao lector, dáse paso á Parte I, de contido netamente introdutivo, baixo o título de «Variación e mudanzas lingüísticas».

Séguelle o corpo central da obra, formado polas tres partes en que divide a historia lingüística do galego: parte II «Do latín ao galego medieval (ss. II aC. - XV dC.)»; parte III «Galego medio (ss. XVI-XVIII)»; e parte IV «Galego contemporáneo (ss. XIX-XXI)».

Complétase esta grande exposición con cinco seccións finais: «Fontes de estudo citadas», clasificadas segundo os tres devanditos períodos de estudo; «Bibliografía», que se estende por vintecinco páxinas; «Abreviaturas utilizadas»; o «Índice de táboas»; e o «Índice de palabras e voces onomásticas galegas, portuguesas e asturianas», que pecha a obra con sesenta e nove páxinas.

A estrutura descrita é a xusta para os obxectivos da obra. É certo que se podería adoptar un criterio expositivo baseado nas materias lingüísticas (vogais, vogais tónicas, ditongos...; consoantes, sibilantes, grupos consonánticos...) e dentro delas establecer a división cronolóxica, pero o criterio baseado na división cronolóxica en tres grandes períodos, distinguindo neles a casuística lingüística, é moi útil se se pensa na lingua como unha totalidade que vai evolucionando nos seus detalles máis pequenos. Non é moi difícil para o lector «coser» os tres grandes retrincos en que fica dividida cada materia fonético-fonolóxica.

2. A extensa parte introdutiva, de 89 páxinas e titulada «Variación e mudanza lingüísticas», ten dúas seccións de contido xeral ben definidas: «Variación e estandarización lingüísticas», de cariz netamente dialectolóxico, e «A mudanza nas linguas», sobre a evolución das linguas, ambas as dúas ben trabadas pola elemental constatación de o cambio lingüístico ter o seu manancial na xeración constante de variación dialectal. Esta parte introdutiva ten entidade abonda como compendio xeral das citadas materias, amosando a delimitación de conceptos e discusións teóricas arredor deles. (Por certo, comparo plenamente co autor o alargamento dos conceptos básicos da dialectoloxía ás variedades sociais e diafáticas [p. 17, nota 3], non as recluindo soamente na diatopía: todo é dialectoloxía, sen isto significar que a dialectoloxía se confunda coa sociolingüística).

1. GARCÍA DE DIEGO, V. (1909): *Elementos de gramática histórica gallega*. Burgos: Hijos de Santiago Rodríguez.

2. AZEVEDO Maia, Clarinda de (1986): *História do galego-português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.

3. FERREIRO FERNÁNDEZ, Manuel (1995): *Gramática histórica galega. I. Fonética e morfosintaxe*. Santiago de Compostela: Laivento.

4. MARIÑO PAZ, Ramón (1999): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

Do meu punto de vista, e dada a miña específica inquietude na cuestión, quixera comentar dous asuntos estreitamente conectados entre si: a distinción lingua / dialecto e as fronteiras lingüísticas. Na miña opinión, o autor trata estes dous temas segundo as máis coñecidas e repetidas teses na tradición académica en calquera tipo de manual lingüístico, sen engadir ningunha das novidades que se comezan a producir neste eido.

Sobre lingua / dialecto (l/d), sostén a tese (pp. 15-16) de que transcende «o ámbito dos argumentos exclusivamente lingüísticos», consonte a Penny, de quen cita que a diferenza entre os dous conceptos se acharía na «apreciación social que se dá a códigos de comunicación particulares»; en definitiva, o decisivo sería que «certas variedades chegaron a ser obxecto de intervencións sociais e políticas que as levaron a ser empregadas para o desempeño de funcións distintas», tendo importancia crucial o «prestixio social»; na p. 19 volve ao tema, e alí acepta a etiqueta de «lingua» para o galego por ser así «comunemente percibido». A min paréceme⁵ que: (a) l/d (ou lingua / *variedade*) é a manifestación dun asunto taxonómico; (b) segundo unha taxonomía *folk* ou extralingüística, l/d resulta do manexo de criterios socioculturais ou políticos; (c) segundo unha taxonomía estritamente científica, l/d resulta do manexo de criterios *estritamente lingüísticos ou glotolóxicos* (trazos diferenciais, isoglosas, acumulación de trazos). Ten razón o autor en desconfiar de l/d baseado en criterios sociopolíticos, e por iso se acolle a unha definición estritamente glotolóxica, onde pensa esconxurar o perigo substituindo *dialecto* por *variedade*, pero conservando *lingua*: «é preferíbel utilizar un termo neutro e non conflitivo como *variedade* para se referir a cada unha das concrecións diatópicas, diastráticas e diafásicas en que unha *lingua* [cursiva de meu] se materializa». En efecto, o criterio glotolóxico é o único que lle permite a un lingüista falar do galego(portugués) como un dos xeotipos romances de primeiro rango na península, independentemente da percepción cambiante dos falantes, e é o criterio que lle permite ao autor estampar a expresión «lingua galega» no título do libro e outras semellantes en moitos lugares da obra (p. ex. «na nosa lingua», p. 389). Os conceptos estritamente lingüísticos hanse definir con criterios estritamente lingüísticos. Outramente, sería desexábel que manuais de gran calidade como este introducisen algunha mención á aportación que nos últimos tempos a dialectoloxía cuantitativa (especialmente a dialectometría) está a facer neste terreo do estudo e clasificación científica da variación das e nas linguas.

Sobre a cuestión das fronteiras lingüísticas (p. 17), tamén boto en falta algo que non sexa a repetición de certos tópicos habituais. Por exemplo, a afirmación de que «non existen auténticas fronteiras lingüísticas, senón suaves transicións» supón a asunción de unha fronteira lingüística ter de ser sempre abrupta ou brusca, como se as transicións non fosen tamén fronteiras (suaves ou difusas). De aí a súa afirmación de que para establecer a fronteira lingüística «resulta imprescindible ter en conta tamén factores sociolingüísticos e políticos, e nomeadamente a consciencia lingüística dos falantes», rompendo así co principio glotolóxico que debe rexer a lingüística e a dialectoloxía.⁶

Verbo da noción de mudanza lingüística, o autor demostra ter ben fundamentadas as súas ideas en harmonía coas de Trask ou Coseriu (pp. 24-25), concebindo a lingua como actividade e non como produto. É moi apreciábel a claridade da exposición: factores internos e externos (p. 30 e ss., consonte a Lloyd); noción *causa* mellor ca a *motivación* (con Coseriu); limitacións do cambio lingüístico, entre as cales figura o cambio social, factor que terá en conta nos caps. II, III, IV como contextualización previa; o «modelo de difusión en S» (con Wardhaugh, p. 49); o cambio e a confluencia co castelán; as dúbidas

5. ANDRÉS, Ramón de (1997): «Lingüística y sociolingüística en el concepto de dialecto», *Contextos*, 29-30, Universidad de León, pp. 67-108; — (2015): «Pertinencia de lengua / dialecto en lingüística, con un añadido sobre el estándar», en *Studium grammaticae. Homenaje al profesor José A. Martínez*, Oviedo: Universidad de Oviedo, pp. 79-94; — (2016): «Acerca de la clasificación científica de la glotodiversidad», en LEMARÉCHAL, Alain; KOCH, Peter; SWIGGERS, Pierre (éd.): *Actes du XXVIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes (Nancy, 15-20 juillet 2013). Section 1: Linguistique générale / Linguistique romane*. Nancy: ATILF, pp. 25-35.

6. Xustamente, o que fixemos no atlas ETLÉN (ver máis adiante) foi estudar a fronteira gradual entre o galegoportugués e o asturleonés sen acudir á consciencia lingüística dos falantes e medindo a confluencia estatística nuna mesma faixa territorial de trazos diferenciais de distribución «oriental» e «occidental».

sobre a validez do principio de uniformidade (Christy) cando as motivacións do cambio son sociais (pp. 75-76); etc. Hanse salientar as oportunas escollas de exemplos para ilustrar diversos procesos de difusión histórica de cambios lingüísticos (pp. 41-50). Unha soa observación: quizais o autor debería precisar que o cambio lingüístico, e singularmente o fonético e fonolóxico, ten raíz social na súa propagación polo corpo social de falantes, pero non tanto no seu xurdimento no falante individual, onde todo parece indicar que xogan (tamén) factores azarosos ou pouco previsíbeis na replicación imperfecta que o falante fai dos elementos lingüísticos que herda ou escoita.⁷

Á fin (pp. 76-79), o autor fai unha declaración programática sobre o método que vai aplicar na monografía: presentará os «espazos variacionais» dentro dos contextos históricos de cada período, tomando como base as fontes de estudo. Seguidamente, enumera os tres períodos históricos en que divide a obra, describindo as características das fontes que servirán de base do estudo: (a) o período medieval, que ofrece una grande variedade de fontes coñecidas, por máis que presenta problemas como a escaseza documental en algúns casos; a inexistencia de observadores que dean informacións da fala diatópica; a artificialidade da lingua escrita; a cautela que se debe ter cos textos literarios ou lusitanizantes; as más edicións; as fórmulas feitas en algúns tipos de documentos; o descoñecemento biográfico dos autores; os textos xurídicos traducidos do castelán; etc. (pp. 82-85); (b) o galego medio, cando se rompe a tradición escriturística medieval e mudan de todo os tipos de fontes: prosa epistolar, teatro, glosarios, anotacións, escritos de observadores, falsos cronicóns, textos en castelán escritos por galegos (pp. 90-96); e (c) o galego contemporáneo, no que se multiplica a cantidade e diversidade das fontes, engadándose no s. xx a intervención normalizadora e estandarizadora.

3. Tras da parte introdutiva, ábrese o corpo central da obra, coas tres partes que estudan senllos períodos da historia da lingua galega. Tense de destacar o que poderíamos identificar como *escrupuloso protocolo expositivo* que o prof. Mariño Paz pon en práctica en cada un dos períodos estudados, o cal, aínda con non se explicitar, se podería resumir como segue, e non necesariamente nesta orde:

(a) Contexto sociolingüístico do período. Caracterización lingüística de cada período en termos de sociolingüística histórica: os «espazos variacionais» de cada época, na que se desenvolve a evolución dos fenómenos lingüísticos.

(b) Presentación do fenómeno: definición de termos e conceptos. Na súa función de manual útil para toda clase de estudosos, defínense criticamente os termos e conceptos técnicos que atanguen aos distintos fenómenos lingüísticos.

(c) Presentación do fenómeno: o estado da cuestión. Descríbense as orixes e cristalización do fenómeno no período estudado. O resultado destas presentacións adoitan ser excelentes compendios críticos de moitos saberes da lingüística románica e hispánica.

(d) Toma de postura do autor. Sempre é moi documentada a exposición do estado da cuestión que o autor fai, pero aínda máis se agradece a honradez intelectual que supón non deixar nunca de expresar razoadamente e en primeira persoa a súa saudábel implicación nos problemas formulados, e mesmo de amosar as súas dúbidas e inseguridades cando cadra. E así, as distintas exposicións están chapicadas de expresións como *coído que, creo que, a meu parecer, a meu ver, ao meu modo de ver, do meu punto de vista, afirmo que, na miña opinión, inclínome a pensar que, xulgo oportuno, cómprenos prudencia para non nos pronunciar categoricamente, non podoo pronunciarme con seguranza, etc.*

(e) Documentación. É imponente en cantidade e rigorosa en todos os casos. Non hai descrición que non veña ilustrada con exemplos extraídos da documentación manexada, cada un coa indicación abreviada do texto fonte.

(f) Exame crítico da documentación e conclusións. Os exemplos non sempre falan por si mesmos, senón que é o exame crítico do autor o que pon un chisco de luz ante casos dubidosos. A correcta interpretación das grafías, especialmente no galego medieval, é obxecto de continuas advertencias para o estudoso.

7. MENDÍVIL GIRÓ, José Luis (2015): *El cambio lingüístico. Sus causas, mecanismos y consecuencias*. Madrid: Editorial Síntesis, especialmente o terceiro capítulo titulado «Los mecanismos de los cambios lingüísticos».

(g) Dialectoloxía do fenómeno. O tratado de Mariño Paz é, ao mesmo tempo que unha historia da lingua, unha dialectoloxía histórica, ata onde a documentación deixa alumear as cousas.

(h) Táboas e esquemas. Elemento de grande importancia en moitas das exposicións sobre as características dos fenómenos lingüísticos históricos. En total, a monografía conta con cincuenta táboas e esquemas.

Este protocolo expositivo desprégase con moito aparello crítico e riqueza argumental, aportando datos e elementos documentais, e facendo un exame moi detallado de todos os problemas. Ao facer balance de cada cuestión, o autor sabe expoñer maxistralmente as lagoas de coñecemento que existen, o que é de grande axuda para o estudioso. Por exemplo: cando fala dos cultismos no galego medieval, observa que hoxe a tendencia é adaptalos con /ε/ e /ɔ/ tónicas, pero «carecemos dun amplo estudo histórico da introdución de cultismos e semicultismos na lingua galega. Este estudo debería axudarnos a precisar [...] se a tendencia a facer sempre abertas as súas vogais de grao medio operaba nos tempos medievais e posmedievais da mesma maneira en que o fai na actualidade» (p. 118). Non hai problema, por menor que pareza, que non sexa tratado neste libro: o caso da vocal aberta de *v[ε]llo* (pp. 134-135); o problema da /a/ sen inflexionar de *baixo* (p. 148); o [sj] con metátese ou sen ela (p. 147); o problema das variantes do tipo *verdade ~ verdai ~ verdá* e a súa posíbel relación con unha influencia castelá (pp. 238-239, 442-443, 543); etc.

Galego medieval. A parte II, referida ao galego medieval, é a máis extensa do libro (pp. 101-426), non só pola maior longura temporal que trata, senón tamén porque é aquí onde se presentan os fenómenos, o estado da cuestión e as definicións dos termos e conceptos, aspectos que xa non necesitarán repetición nas seguintes partes.

Na introdución sociolingüística salientamos algúns datos: o primeiro testemuño de «galego», así nomeado por Jofre de Foixà, c. 1290, en *Regles de trobar*; os comezos do galego escrito na fin do s. XII ou na primeira metade do s. XIII, con presenza de trazos galegos no latín precedente; a independencia de Portugal en 1139 e a integración definitiva de Galicia en Castela en 1230.

É neste período cando van callando os fenómenos constitutivos da diferencialidade lingüística galega. No vocalismo, o sistema de sete vogais; as alteracións do sistema de partida, polo influxo dos diversos tipos de iode, da metafonía nominal e verbal, da metafonía por /-i/ final, da perda do /-n-/ intervocálico coa nasalización e fenómenos posteriores; os hiatos, os ditongos e os seus diversos comportamentos, etc. É moi completa a exposición das distintas hipóteses sobre as transformacións que sufriu o vocalismo do latín clásico, das que Mariño Paz prefire as de Coleman antes ca as de Haudricourt e Juiland. É interesante, desde a perspectiva da lingüística asturleonese, o que se expón sobre a conservación prolongada de /-u/ final procedente de -ū latino no noroeste hispánico e as súas consecuencias documentais no galego.

Canto ao consonantismo, a exposición é tamén completísima. Desde a situación latinoclásica vanse repasando con minuciosidade todas as transformacións que levan ao consonantismo galego medieval: palatalizacións, lenicións, reforzo e recomposición dos ataques silábicos, comportamento das consoantes na coda silábica, etc., todo acompañado da correspondente ilustración documental e o debuxo dunha distribución dialectal.

Galego medio. A parte III, dedicada ao galego medio, é abondo máis breve que a anterior, pois abrangue tan só cen páxinas (da 427 á 527), fronte ás trescentas vintecinco da parte precedente. A maioría dos fenómenos e conceptos fonético-fonolóxicos xa foi tratada, e agora o que se fai é, dun lado, rastrexar a súa continuidade neste período, e doutro, presentar fenómenos novos que xurden no galego medio, como a gheada ou a deslateralización do /k/.

As notas principais que cómpre salientar na introdución sociolingüística son: a ruptura coa tradición escrituraria medieval nas primeiras décadas do XVI; o reforzamento da integración de Galicia en Castela no final do s. XV e principio do XVI; os comezos da desgaleguización cultural e lingüística das capas altas da sociedade; a chegada a Galicia de clero secular, bispos e cargos eclesiásticos vindos de fóra e falantes de castelán, lingua de prestixio crecente; e aínda moi leve e superficial castelanización do galego popular, máis forte na Coruña e Ferrol; a aparición de fontes documentais novas, como a prosa

epistolar, o teatro, os glosarios ou as anotacións lingüísticas dalgúns observadores, sobre todo o padre Sarmiento no s. XVIII.

A exposición organízase de novo en dous grandes bloques dedicados ás vogais e ás consoantes. No que concirne ao vocalismo, os sucesos máis sobresáintes (moitos en continuidade co exposto na parte II) son a inestabilidade das átonas, a culminación dos procesos de desanasalización e a cristalización de resultados dialectais de diversas terminacións (procedentes de -ANU, -ANE, -ENU, -INU, -ONE e outros, coas correspondentes variacións morfolóxicas); o ulterior desenvolvemento dos hiatos, dos ditongos decrecentes, etc. No referente ao consonantismo, a continuación dos procesos que afectan as sibilantes (desafricación, crecente indistinción entre predorsodentais e apicoalveolares, indicios serodios do nacemento dunha interdental xorda, o enordecemento das sonoras) e os ataques e codas silábicas. Mais tamén novos fenómenos que se van detectando, como a gheada, a deslateralización do /k/, a nasal velar final, ou mesmo unha interesante cuestión sociolingüística: indicios da valoración social negativa do fonema /ʃ/.

Galego contemporáneo. A parte IV, dedicada ao galego contemporáneo, é a máis curta, pois que abarca só corenta e nove páxinas (da 529 á 578). O panorama sociolingüístico dos séculos XIX, XX e XXI distínguese fortemente das outras precedentes. Este período está marcado por varios fitos: o comezo do proxecto político da nación española centralista e unitarista, a partir de Fernando VII; o abandono do galego polas clases acomodadas; a Lei Moyano do ensino xeral en lingua castelá, do ano 1857; a castellanización galopante a partir dos anos 60 do s. XX, aínda con quedar moita poboación galegofalante unilingüe; a difusión social do modelo normativo galego a través das institucións e do sistema de ensino desde 1975; e outros. É ben interesante o repaso que o autor fai das gramáticas e dicionarios dos ss. XIX e XXI.

Moitos dos fenómenos do galego contemporáneo teñen relación coa presenza e influxo, sempre variábel, do castelán na fala popular, por máis que tamén hai fenómenos xurdidos internamente no propio galego, entre os cales se poden citar no vocalismo: a adaptación de neoloxismos con vogal átona aberta ([ɛ]conomía, [ɔ]mitir), que parece ser unha innovación moderna; a realización, en certo tipo de falantes, das vogais átonas ao estilo confluyente co castelán; ou a destrución das contraccións e amálgamas propias do galego popular.

En canto ás consoantes, os resultados contemporáneos do longo proceso evolutivo das sibilantes levan ao actual subsistema maioritario con /s/ alveolar, enordecemento e propagación xeral do interdental /θ/, pero fican pequenas áreas dialectais cos chamados subsistema arcaico, de transición, con seseo apical e con seseo predorsal (pp. 549-551); a evolución e propagación da gheada, co seu retroceso máis recente; a incorporación paulatina do fonema /x/ procedente do castelán; a perda de /-d-/ intervocálico na terminación -ado(s); o avance na deslateralización de /k/ e a igualación co /-i-/ intervocálico; a aparición dalgúns xeitos de entoación castellanizante entre certos tipos de falantes; a incorporación masiva de cultismos que alteran as pautas tradicionais de admisión e adaptación de certos grupos consonánticos; etc. Hase salientar a magnífica exposición sobre a gheada e as diversas teorías arredor da súa orixe, así como as clases de gheada e a súa distribución dialectal. Tamén é excelente a exposición sobre o moderno *yeísmo* galego, realizado como oclusivo palatal sonoro /j/, e a coñecida controversia sobre a súa posíbel orixe castelá, se ben o autor decántase máis ben por supoñerlle, con argumentacións bastante convincentes, unha xénese autóctona.

4. O balance deste meritorio tratado lingüístico-histórico é moi satisfactorio. Pódese dicir que non hai nengún tema da fonética e fonoloxía históricas que non estea exposto no libro, coa súa evolución minuciosamente descrita segundo os distintos períodos.

A *gheada*, por exemplo, está presente nas partes correspondentes ao galego medio (pp. 490-505) e ao galego contemporáneo (pp. 556-560), de modo que o lector pódelle seguir o percorrido evolutivo. É moi interesante constatar os primeiros testemuños desta innovación e as distintas teses sobre a súa valoración e interpretación á luz da documentación. O autor defende como primeiro testemuño seguro o *prolojos* do romance galego con que Juan Correa Mendoza y Sotomayor participou nas Festas Minerais compostelás de 1679; o *Romance da urca de Santo Antón* de 1777 é o primeiro texto cunha representación moi abundante da gheada que apunta ao galego falado na comarca de Ferrol. As tres teses principais sobre a orixe da gheada (influencia castellanizante; afrouxamento autóctono de /-g-/ inter-

vocálico; ou substrato prerromano) teñen a súa exposición co filtro crítico do autor, quen defende, de xeito ben convincente, a hipótese autóctona.

Outros temas prolixamente tratados son: a conservación ou perda de *-e* final precedida de *-n-* (pp. 230-241); a perda do *-N-* intervocálico, as vogais nasais medievais e o lento proceso de desnasalización a partir do s. XIII; toda a cuestión relacionada coa desafricación e sonorización das sibilantes na época medieval desde a segunda metade do s. XIII (pp. 343-349) e en galego medio (pp. 474-488); toda o relativo á deslateralización do /k/ no galego medio (pp. 506-508), aínda que, con prudencia, o autor recoñece que «non estamos en disposición de asegurar que xa no galego medio aflorasen e gozasen dunha certa difusión nin a deslateralización de /k/ nin o reforzamento de [j] prenuclear intervocálico» (p. 508); o problema da diversidade de resultados xordos [ts] ou sonoros [dz] a partir do latín TJ, KJ na documentación anterior ao s. XIII, que leva o autor a recoñecer que «[o] difícil, certamente, é achar unha pauta que permita determinar en todos os casos en que condicións o resultado destes dous grupos foi xordo e en que condicións foi sonoro, tanto no galego coma no conxunto dos romances ibéricos» (p. 318, con táboas na p. 319 dun resultado e outro); o posíbel papel do castelán en grandes fenómenos como a desonorización de sibilantes (p. 348), en relación á cal o autor opina que «non parece que esteamos ante un proceso nacido en Castela e exportado despois aos territorios veciños politicamente dominados por ela», «xulgo pouco fundamentada a atribución ao contacto co castelán», e aínda máis «os procesos de desafricación e desonorización de sibilantes teñen raíces seguras no galego medieval» (p. 349); o betacismo (pp. 375-382), rebatendo o autor a tese de Amado Alonso, que atopa a súa orixe nas terras de Burgos entre finais do XV e comezos do XVI, xulgando Mariño Paz de «pouco verosímil» unha tan rápida propagación; as transformacións das consoantes implosivas nos cultismos medievais (pp. 396-426) e nos do galego medio (pp. 516-524); a conservación das consoantes implosivas nasais (pp. 413-415); os resultados como *verdá*, *verdái*, *verdade* (galego medio, pp. 442-443), atribuíndolle o autor unha orixe haplolóxica á forma *verdá*, a partir de *verdade*; o xurdimento de formas hipergalegas, ou pseudogaleguismos, nos documentos do galego medio; a influencia do moderno galego normativo nas variedades populares, tema que o autor toca no capítulo introductorio sobre a mudanza lingüística e a súa difusión, e no capítulo sobre o galego moderno; e moitos outros.

A opinión específica do autor queda ben clara no tratamento dalgúns problemas: atribución das vogais tónicas pechadas de *isto*, *iso* e *aquilo* non ao latín nen ao efecto da metafonía por vogal final, senón a creacións medievais de hipercharacterización morfolóxica (pp. 172-177); a posibilidade de que nalgúns casos o til nasal medieval non indique nasalidade vocálica, senón que sexa simplemente un recurso para indicar a consoante nasal implosiva, tese que comparte con Lorenzo (p. 248); a posibilidade de que algunhas grafías medievais con <n> intervocálico (*irmana*, *bona*, *Martino*) representen non unha articulación consonántica, senón vogal nasal (p. 250); a posibilidade de que a grafía <ll> que aparece no *Tratado de Albeitaría*, manuscrito tudense do s. XV (*llāa*, *llaa*, *llança*, *lleite*, *llengoa*, *llino*, *llongo*, *llugar*), non sexa, de acordo con Pérez Bardo, máis que «unha persoalísima maneira de representar a consoante líquida lateral alveolar», xa que «este tradutor se valeu indiscriminadamente de <l> e <ll> para representar graficamente a dita consoante», rexeitando ser un dialectalismo procedente da zona de transición lingüística de Asturias; a orixe de /k/ no caso de *unlla*, que atribúe a unha vocalización en iode do /l/ e non a un improbable afrouxamento en iode dun /g/ non intervocálico, unido á falta de inflexión da vogal tónica en casos como *navalla* < NOUACŪLA; a hipótese de que o modelo actual *home* / *homes* supoña unha forma masculina analóxica co plural *homes* (< *homēes*), que desprazou a antiga forma *homen* (p. 370); ou o escepticismo do autor ante a coñecida tese do substrato céltico para as cadeas de lenición consonántica de xeminadas, xordas e sonoras (pp. 374.375). Ademais, claro está, de outras hipóteses sometidas ao exame crítico do autor e xa citadas máis arriba.

5. Para un especialista en lingüística asturleonese, como é quen isto subscribe, teñen un especial interese as cuestións relacionadas co noso dominio lingüístico, o que permite unha certa visión de conxunto. Comentarei algúns.

Todo parece corroborar a hipótese de ter habido, no latín vulgar do noroeste ibérico e no castelán, un subsistema de cinco vogais átonas finais, coas distincións -u / -o, -i / -e. Os datos documentais do

galego medieval déixano bastante claro: a oposición -u / -o reflectiuse por escrito durante moito tempo, e aínda despois unha grafía xeral -o podería estar representando realizacións [-u] e [-o]. Os efectos na metafonía nominal e verbal tamén son bos indicios. Ademais, na documentación galega atópase -i final de maneira normal, xa exclusivamente ou en alternancia, non se xeneralizando -e ata o s. XIV. Este -i final produciu efectos metafonéticos na vogal tónica, de maneira non sempre coincidente co asturiano (p. 164). Como o noso autor observa, todo isto é perfectamente congruente coas conclusións de García Arias ou Cano González para o asturiano,⁸ que explican os subsistemas diatópicos do asturiano moderno. A visión de conxunto permite debuxar un «latín vulgar noroccidental» compartindo algúns trazos como este.

Sobre o gal. *didu* (variante do xeral *dedo*), o autor contempla a posibilidade de constituír un caso de metafonía por vogal final, e fai súa a conxectura de Álvarez Blanco:⁹ «se atribuímos esta alteración da vogal tónica á metafonía, sería máis por extensión desde o asturiano que porque fose producida internamente desde as falas galegas» (p. 177). Agora ben, é posíbel que o ast. *didu* (variante da máis xeral *deu*) teña orixe nunha metafonía por velar pechada final, pero non habería que esquecer que esta variante está estendida sobre todo fóra das típicas áreas de metafonía fonolóxica /'e/ > /'i/ (sur e norte centrais), espallándose polo ast. occidental e tamén no oriental; e o mesmo se pode dicir da forma feminina *dida* ‘polgar’ ou ‘deda’. Quizais estes datos poderían suxerir outras hipóteses comúns ao galego e ao asturiano.

Hai un vello debate sobre o comportamento dispar que o galegoportugués amosa co grupo latino intervocálico -sc^e.ⁱ, do que temos PISCE > *peixe* /ʃ/, pero -SCĒRE > -cer /θ/ (*amecer*, *esquecer*), a pesar dalgúns casos de -xer /ʃ/ (*mexer*). O noso autor, seguindo a tese de Malkiel, supoñe que «ben puido darse ademais unha irradiación cara ao occidente de formas verbais incoativas terminadas en -çer procedentes de León e do centro da península» (p. 323). En sentido contrario, Mariño Paz non dá crédito á coñecida tese da orixe da /l/ de *julgar*, *xulgar*, solución «da que se adoita afirmar, con escasa argumentación, que deber ter orixe leonesa» (p. 400).

Cando fala da influencia do iode homosilábico no grupo -kt- (p. 141) ou da xeración do ditongo -ei- «non procedente de /ai/ secundario» (p. 297), o autor cita exemplos como *dereito*, *estreito*, *teigo*, *vendeita*, etc., pero non cita as variantes do tipo *estreto*, *dereto*, *entero*, *madera*, que se dan na parte nororiental do galego de Asturias (galego-asturiano ou eonaviego); nesas formas o ditongo -ei- < [ej] monotongouse ante iode, pero non -ei- < [aj], que se mantén (*veiga*, *feito*, *teixo*, *falén*).¹⁰

É de lamentar que, cando a monografía de Mariño Paz saíu publicada, aínda faltasen uns meses para a publicación do noso atlas ETLEN da zona Eo-Navia (Asturias), relativo á franxa máis occidental do chamado galego-asturiano, galego de Asturias ou eonaviego.¹¹ É seguro que o ETLEN pode achegar datos

8. GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís (2003): *Gramática histórica de la lengua asturiana*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana; CANO GONZÁLEZ, Ana María (2002): «Evolución lingüística interna del asturiano», en *Informe sobre la llingua asturiana*, 3ª ed. aum., coord., Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, pp. 27-58. García Arias pensa que «[p]robablemente en la tendencia a la confusión de la serie átona velar al final de palabra (paralelo a lo que ocurre con la palatal) el asturiano centro-oriental sintió la necesidad de gramaticalizar la oposición semántica ‘contable’ / ‘no contable’. Para ello, en una época preliteraria debió de valerse de las posibilidades fónicas que le ofrecía el sistema evolucionado quizá con una única unidad velar que admitía variedad de realizaciones fónicas, tal y como nos hace ver el asturiano occidental. En el intento distinguidor ‘contable’ / ‘no contable’ fonologizó la variante más cerrada, esto es [-u], asociándola a la idea de ‘contable’ y [-o] a la de ‘no contable’» (p. 135). A metafonía por -i final trátaa nas pp. 123-128.

9. ÁLVAREZ BLANCO, Rosario (1988): «Consideracións sobre a metafonía nominal galega», en D. Kremer (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*. Tübingen: Instituto de Cultura e Língua Portuguesa / Consello da Cultura Galega, pp. 141-157.

10. ÁLVAREZ-BALBUENA GARCÍA, Fernando (1999): «*Dereto*, *estreto*, *foleto*: un proceso de reducción del ditongo *ei* en galego-asturiano», *Actas das Primeiras Sesiões d’Estudio del Occidente (Castrilop, 8 d’agosto de 1998)*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, pp. 87-92.

11. ANDRÉS DÍAZ, Ramón d’ (dir.); ÁLVAREZ-BALBUENA GARCÍA, Fernando; SUÁREZ FERNÁNDEZ, Xosé Miguel / RODRÍGUEZ MONTEAVARO, Miguel (2017): *Estudiu de la transición llingüística na zona Eo-Navia, Asturias (ETLEN). Atlas llingüístico dialectográfico - horiométrica - dialectométrica*. Uviéu: Trabe / Universidá d’Uviéu.

interesantes para certas descrições que o prof. Mariño Paz despreza no seu tratado. O caso de *estreto*, *dereto*, etc., xa citado, é un deles. Pero hai máis: os 40 puntos xeográficos do noso atlas poden dar unha imaxe máis nítida da conservación do -L- latino intervocálico (que Mariño Paz toca na p. 367) na zona Eo-Navia, explorada con 8 fenómenos ilustrados mediante 14 ítems con cadanseu mapa (pp. 159-180 do atlas); ou da palatalización en /k/ do L- inicial e do -LL- xeminado latino, explorada con 1 fenómeno mediante 2 ítems e mapas (pp. 156-158). Mención especial merece a xeografía da conservación ou perda de -N- con ulteriores efectos vocálicos e consonánticos, para a cal o atlas ELEN dedica 28 fenómenos que suman 44 ítems con cadanseu mapa (entre os que se atopan as terminacións -ĀNU, -ĒNU, -ĪNU, -ŌNU, -ŎNE, -ŪNU coas súas variacións de xénero e número, ademais dalgúns casos específicos como FARINA); neles queda manifesta a conservación da nasalidade vocálica en Poxos (concello de Villayón, Asturias), en exemplos como *aõite*, *cãis*, *ermã*, *almacẽis*, *chã*, *cõoyo*, *mulẽiru*, *rĩus* 'ruíns', *vecã*, *razões*, *algũs*, *llagũa*, etc. Datos como estes terían un xusto sitio nas completísimas descrições que o autor ofrece destes fenómenos (pp. 460-461), e completaría o mapa que da conservación da nasalidade vocálica.

6. Finalmente, velaquí algúns detalles que me puideron chamar a atención sen máis transcendencia:

–As formas orientais *abelaira*, *mazaira* (pp. 144-145) explícaas o noso autor deste xeito: «En posición interior de palabra o resultado /'ai/ aparece nos casos en que previamente se chegou á secuencia /a' ai/ como consecuencia da perda dunha consoante intervocálica», de acordo con Diéguez González e Navaza. Pero a existencia de *mazaeiro* ~ *maceiro* na zona asturiana do Eo-Navia, ¿non suxeriría máis ben *-aeira* > *-aaira*?

–A nasal velar [-ŋ] de palabras como *padrón*, un explícase así: «Desenvolveuse xeneralizadamente unha consoante nasal velar posnuclear cando a primitiva nasalización e a posterior desaparición dunha consoante nasal intervocálica produciran os hiatos ['õo] e ['ũu]», e achega exemplos como PATRŌNU > **padrõo* > *padrón* ou ŪNU > *hũu* > *hun* (p. 263). Pero a existencia en asturiano do mesmo [-ŋ] en *padrón*, un sen ter coñecido nasalización ningunha, ¿non convidaría a escoller outras vías explicativas?

–«Para a chegada de /-ŋ-/ a partir de lat. -NGE- en *quinentos*, *quiñentos* carecemos dunha explicación convincente» (p. 352). ¿Basearíase esta estrañeza en ter por anómalo o que non son resultados /-nʒ-/ /-nʃ-/ ou /-ng-/? O certo é que a forma *estriñida* (a vaca) aparece en lugares soltos das catro provincias galegas, e *teñir* ~ *tiñir* son as variantes maioritarias por todo o territorio, agás a franxa que percorre, en sentido norte-sur, as provincias de Lugo e Ourense, onde predomina *tinguir* ~ *tenguir*; e na zona Eo-Navia *ciñir* ~ *ceñir*, *estriñida* ~ *estreñida* e *teñir* ~ *tiñis* teñen una grande presenza, ás veces exclusiva. Quero entón dicir que *quiñentos* non sería tan inexplicábel, quizais.¹²

–O autor móstrase escéptico co concepto de «cambio fonético en cadea» e *cadea de propulsión* e *cadea de tracción*, «se se fan descansar sobre a suposición de que a abreviación de consoantes longas, a sonorización de breves xordas e a espirantización e eventual desaparición de breves sonoras tiveron que ser procesos estritamente sucesivos» (p. 373). Sen entrar nese motivo concreto, eu non esquecería mesmo a revisión do concepto de «cadea de propulsión»; consonte a Mendívil,¹³ todo parece indicar que a única cadea viábel é a de tracción: un fonema desprázase e deixa unha casa baleira, que permite o desprazamento ou tracción en cadea doutros. E así, non tería senso a cadea de propulsión: se un fonema se despraza para confluír na mesma casa ca outro, o máis posíbel é que se fusionen: pretender que poida «empurrar» outros fonemas obedecería a unha visión irreal e teleolóxica do cambio lingüístico.

–Aínda que non é unha cuestión central no panorama xeral da obra, non deixo de me referir á cuestión do «galego» do Val do Xalma ou Val do Río Ellas (Cáceres), citado para ilustrar algúns resultados peculiares nas p. 268 e 381. O autor asume a galeguidade lingüística das mencionadas falas, que procederían dun repoboamento de galegos nos séculos XII e XIII. Sen intención de entrar en cuestións históricas das que non sou especialista, gustaríame simplemente deixar constancia da existencia de teses alter-

12. ANDRÉS DÍAZ *et alii* (2017), *op. cit.*, fenómeno F5, mapas das pp. 41-45.

13. MENDÍVIL GIRÓ, *op. cit.*, pp. 59-61.

nativas que non apelan á presenza de galegofalantes neste recuncho da fronteira luso-española. Reproduzo dúas citas de Sanches Maragoto nun interesante artigo sobre a cuestión:¹⁴

Do noso punto de vista, extremando a retórica, a galeguidade destas falas nom supera a galeguidade de qualquer outra variedade diatópica portuguesa, porque todas elas fôrom impostas ao sul polo norte, e ao este polo oeste. As falas de Xalma som tam galaico-minhoto-durienses, portanto, como as transmontanas, as beiroas e até as alentejanas. Mas, apurando o nível de simplificaçom histórica que usárom os sustentadores da tese «galega», nom me cabem dúvidas que os falares deste cantinho da serra de Gata se desmembrárom do território que atualmente chamamos Portugal e nom do que hoje conhecemos por Comunidade Autónoma Galega. (p. 391)

A proximidade lingüística global entre os falares da region de Xalma —e a de Almedilha, Ferreira ou Calabor— e o galego contemporáneo, prova, neste sentido, que o contacto do galego-português histórico com umha mesma língua teito, o espanhol, fai com que dialetos afastados geograficamente acabem por verificar evoluçoms mui semelhantes, chegando mesmo a confundir-se à medida que a proximidade com o castelhana é maior. Fenómenos semelhantes repetem-se um pouco por todas as fronteiras, e é esta a principal razom para nom se descartar umha hipótese que nas últimas décadas tem sido obviada, especialmente na Galiza, em prol de teses de caráter especulativo com grandes doses de pré-elaboraçom. (pp. 422-423)

7. No apartado de cousas que mellorarían esta excelente obra, eu citarí a incorporación dalgúns mapas dialectais para ilustrar algúns problemas específicos, xa sexan mapas reproducidos do ALGa ou de elaboración propia a partir dos datos disponíbeis. Por exemplo, un mapa das zonas de seseo; ou, aínda que esquemáticos, mapas da xeografía dialectal que se chegue a coñecer dalgúns fenómenos do galego medieval ou medio; etc.

Nun plano ben utilitario, penso que o lector agradecería que ás veces, nos textos explicativos, aparecese algún elemento de destaque tipográfico na presentación de distintos temas ou conceptos fundamentais na exposición, para facilitar a busca. Tamén sería de grande utilidade un índice de materias que permitise seguir o seu percorrido a través dos tres períodos históricos da obra.

Volvo ao principio: estamos diante dunha obra grandiosa que brinda un completo panorama da evolución da variación dialectal fonético-fonolóxica da lingua galega a través dos séculos ata o día de hoxe. A perfecta organización das diversas partes do libro, a redacción clara e austera pero elegante, os innumerábeis datos documentais e a indubidábel solvencia do autor, fan desta monografía unha ferramenta indispensable para o estudoso do galegoportuguês e dos outros romances hispánicos.

Ramón de ANDRÉS DÍAZ
Universidá d'Uviéu

MARTÍ I CASTELL, Joan (2018): *Els principis fonamentals en la tasca normativitzadora de Pompeu Fabra*. Pròleg de Joan A. Argenter. Tarragona: Publicacions Universitat Rovira i Virgili, 94 p.

En el seu substanciós pròleg (més que un pròleg) a aquest nou llibre de Joan Martí i Castell, Joan A. Argenter posa tot seguit en relleu la seva experiència directa de l'italià, de la vida italiana i de la història lingüística d'Itàlia. Definir un model de llengua nacional va ser a Itàlia, durant molt de temps, una qüestió disputada, talment com ho seria a Catalunya molts segles després. Tant en un cas com en l'altre, en els intents d'aquesta definició, es van tenir en compte no solament raons científiques, lingüístiques, sinó també, i no en segon lloc, polítiques, és a dir, patriòtiques. I no hi ha dubte que Pompeu Fabra, l'artífex

14. SANCHES MARAGOTO, Eduardo (2011): «As falas das Elhas, Valverde e S. Martinho (Cáceres): origem galega ou portuguesa?», en ANDRÉS DÍAZ, Ramón de (coord.): *Lengua, ciencia y fronteras*. Uviéu: Ediciones Trabe / Universidá d'Uviéu, pp. 385-426.